

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za komparativnu književnost

BUTLER I DRUGE

DIPLOMSKI RAD

15 ECTS bodova

Studentica: Lucija Butković

Mentorica: dr. sc. Lada Čale Feldman, red. prof.

Zagreb, 31. 10. 2018.

Sažetak

Diplomski rad obrađuje neke teorijske interese Judith Butler, Monique Wittig i Luce Irigaray. Iako su sve tri autorice u svojem radu artikulirale problem rodne nejednakosti, spola i roda te jezik kao oruđe takvog društvenog uređenja, tek je studija Judith Butler, *Nevolje s rodom*, okupila i supostavila teze autorica. U tom smislu, navedenu studiju valja gledati kao orijentir za teorijski odnos autorica, ali i kao temeljno djelo dvadesetog stoljeća kada je riječ o rodu. Performativnost koju je Butler, na zasadama nekih ranijih teza, iznijela u *Nevoljama s rodom*, pretpostavlja rodnu inovaciju budući da rod ne označava kao prirodan nego u potpunosti društveno uvjetovan. Shodno tome, propituje se i narav spola a kao glavno oruđe uspostave spola i roda određuje se jezik. Slično, iako s određenim teorijskim odstupanjima, društvene probleme razmatraju Monique Wittig i Luce Irigaray. Autorice koje su uvelike obilježile francuski feminizam drugog vala ukazuju na umjetnu narav spola i roda te naglašavaju formativnu ulogu jezika. Ipak, dok Butler, u kontekstu performativnosti, donekle afirmira heteronormativnost društva, Wittig smatra da je treba trajno ukinuti. Kao alternativu postojećem uređenju, Wittig nudi lezbijstvo ali ne u seksualnom smislu. Prema Wittiginoj viziji, politički aktivna žena/lezbijka ukinula bi monopol muške riječi, uspostavila jezičnu jednakost. Nalik Wittig, Irigaray prepoznaje jezičnu nadmoć muškarca ali je imenuje falocentrizmom. Ukazujući na žensku „spolnu razliku“ koja pomaže održanju falocentričnog društva, Irigaray predlaže ukidanje postojećeg i uspostavu novog jezičnog sustava. U tom svjetlu valja gledati njezinu taktiku mimeze – dekonstrukcije tradicionalno muških filozofskih tekstova odnosno njihovog preoznačivanja za ženske svrhe. Kada se uzmu tri spomenute taktike – performativnost, lezbijstvo i mimeza, valja zaključiti kako posjeduju političku, subverzivnu osnovu koja još nije provedena u društvenoj praksi.

Ključne riječi:

Rod / spol / društvena nejednakost / performativnost / lezbijstvo / mimeza

Abstract

This thesis explores some theoretical interests of Judith Butler, Monique Wittig and Luce Irigaray. Even though all three authors have articulated problem of gender inequality, ambiguity of sex and gender and language as a mechanism of such social structure, it is the study *Gender Trouble* by Judith Butler, that gathered and confronted these authors' theses. Therefore, the study serves as a landmark of theoretical relations between the authors but also as an epochal book of twentieth century when it comes to gender. Performativity which, due to some prior theses, Butler articulated in *Gender Trouble*, implies gender innovation because it denotes gender, not as natural but as completely socially structured. Accordingly, gender is questioned and language is set as a mean of establishing sex and gender. Similar, although with certain theoretical differences, is perspective of Monique Wittig and Luce Irigaray. These authors, that marked second-wave feminism in France, point out the artificial nature of sex and gender and emphasize formative role of language. However, while Butler somewhat affirms heteronormativity within the frame of performativity, Wittig reckons it should be permanently abolished. As an alternative, Wittig proclaims lesbianism, but not in a sexual way. According to Wittig, politically active woman/lesbian would abolish the monopoly men hold over language and establish language equality. Like Wittig, Irigaray recognizes language supremacy of men, but names it phallocentrism. As she points out feminine „sexual difference“ which helps preserving phallocentrism, Irigaray suggests that current language system should be abolished and new language system should be announced. Mimesis, which is Irigaray's tactic of deconstructing traditionally male writings by decoding them for women's purpose, should serve to that aim. Taking into consideration all three tactics – performativity, lesbianism and mimesis, it is fair to conclude they all have a political/subversive foundation but are yet to be conducted in social practice.

Keywords:

Gender / sex / gender inequality / performativity / lesbianism / mimesis

Sadržaj

1. Uvod.....	4
2. Judith Butler: rodna inovacija.....	6
2.1.Činovi, izvedba, performativ.....	6
2.2.Teorijski doprinos Simone de Beauvoir.....	10
3. Francuski feminizam drugog vala – dvije teorije.....	12
4. Butler i druge: Monique Wittig i Luce Irigaray.....	14
4.1. Društvena određenost, spol i rod.....	14
4.2. Problem jezika i „političke“ taktike.....	19
5. Zaključak.....	26
Popis literature.....	28

1. Uvod

U diplomskom radu izložit ću neke probleme koji iskrsavaju između teorija Judith Butler, Monique Wittig i Luce Irigaray a na koje je prvi put ukazala Butleričina studija *Nevolje s rodom – feminizam i subverzija identiteta* (1990.). Naslov rada, „Butler i druge“, uz teorijski odnos razmatranih autorica, ukazuje i na splet značajki koji autorice pripisuju suvremenom društvu – artifičijelnost kategorija spola i roda, društvenu heteronormativnost i rodnu nejednakost koja je kroz povijest ishodila „drugost“ žene u odnosu na muškarca.

Američka filozofkinja i teoretičarka roda Judith Butler zanimanje (akademske) publike pobudila je spomenutim *Nevoljama s rodom* iako je slične teze artikulirala i u ranijem teorijskom radu. Iz tog razloga, Butleričino ime uglavnom se veže uz područja „*queer* teorije“, „teorije feminizma“ i „rodnih studija“, a njezin opus obilježen je pitanjem (rodnog) identiteta odnosno njegovog postanka i opstanka u društvu (Salih, 2002: 1 i 2). U tom smislu, uz *Nevolje s rodom*, kao glavna Butleričina djela najčešće se navode *Tijela koja nešto znače: o diskurzivnim granicama spola* (1993.) i *Raščinjavanje roda* (2004.). Također, uzevši u obzir Butleričin akademski habitus i stiliziranu artikulaciju teza, jasno je kako je njezinu misao uvelike usmjerila filozofija. U tom smislu, uz ime Luce Irigaray, nameću se imena G.W.F.Hegela, Michela Foucaulta, Jacquesa Derridaa i Jacquesa Lacana. I dok Hegel ovdje – iako je na Butler utjecao metodom dijalektike a i poslužio kao predmet interesa Butleričine prve knjige, *Subjekti želje* (1987.) – može ostati po strani, ostali navedeni filozofi pokazat će se kao važan putokaz za sadržaj diplomske radnje.

U pokušaju da tekst učinim koherentnim, podijelit ću ga u pet većih poglavlja. Ona bi trebala poslužiti kao ogled problema i problemskih raskrsnica Butler, Wittig i Irigaray te kao pokušaj vlastitog kritičkog čitanja razmatranih teza. Uz „Uvod“ i „Zaključak“, „tijelo“ rada činit će poglavlja „Judith Butler i inovacija roda“, „Francuski feminizam drugog vala – dvije teorije“ i „Butler i druge – Monique Wittig i Luce Irigaray“. Posljednje poglavlje, zbog temeljite analize zajedničkih interesa autorica, predstavljat će glavni dio rada.

Napokon, trebalo bi ocrtati sadržaj ovakve kompozicije teksta. U poglavlju „Judith Butler i inovacija roda“ iznijet ću glavne postavke Butleričine rodne teorije, ukazujući na njihov odnos prema povijesnim utjecajima – primjerice, rodna performativnost koju Butler promišlja kao subverziju heteronormativnog društva, ispostaviti će se kao parafraza nekih

ranijih teza iz područja filozofije, lingvistike, sociologije i izvedbenih studija. Slično tome, kamen-temelj rodne teorije bit će feministička misao Simone de Beauvoir (1908-1986), a njezina rečenica, „Ženom se ne rađa, nego postaje“, lajtmotiv ili refren *Nevolja s rodom*.

Drugo poglavlje „Francuski feminizam drugog vala – dvije teorije“, poslužit će kao pregled akademskog i misaonog, usto i prilično trnovitog, puta Monique Wittig i Luce Irigaray. Kasnih šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća autorice su postavile radikalne teze koje će im priskrbiti pozornost javnosti, ali i kritiku i akademski ostracizam. Navedeno poglavlje je i kratki uvod u kartično najopsežnije i najvažnije poglavlje rada – „Butler i druge – Monique Wittig i Luce Irigaray“. Oslanjajući se na prethodni sadržaj rada, u trećem poglavlju prikazat ću teorijska čvorišta i raskrsnice razmatranih autorica koji se mogu podvući pod četiri velika pojma – društvo, rod, jezik i politika. U tom kontekstu, zanimljivi a često i sličnih konotacija, bit će alternativni rodni koncepti – Butleričina performativnost, Wittigina lezbijstvo i Irigarayina mimeza.

2. Judith Butler: inovacija roda

2.1. Činovi, izvedba, performativ

Teorijska studija *Nevolje s rodom* američke filozofkinje i teoretičarke roda Judith Butler osovina je rodnih interesa dvadesetog stoljeća. Artikulacija rodne teorije – nauke o rodu kao o društveno uvjetovanom konstruktumu umjesto kao o društvenom produžetku biološke činjenice spola – rezultat je navedene studije i predmet analize ponajviše *gay*, *queer* i teorija ženskih studija¹. Manje je poznato da je autorica 1988. ponudila „nacrt“ teorije člankom „Izvedbeni činovi i tvorba roda: esej iz fenomenologije i feminističke teorije“. Obradujući teme iz studije koncizno i stilski jednostavnije, članak iznosi revolucionarne postavke o rodu. Također, donekle hermetična definicija „rodne performativnosti“ u *Nevoljama s rodom* ishodi je daljnju elaboraciju problema u zbirci studija *Tijela koja nešto znače: o diskurzivnim granicama „spola“* (Butler, 2011: IX).

Teorijske zasade *Nevolja s rodom* mogu se izložiti ovim redom: fenomenološka „teorija činova“, pojam „ritualnosti“ iz akademskog područja izvedbenih studija i Austinov pojam „performativnosti“. Navedenom bi trebalo pridružiti i Goffmanovu „rodnu izvedbu“ iako autorica ovaj utjecaj, za razliku od prethodna tri, ne eksplicira u svojem opusu. Prije nego što obrazložim spomenute teorijsko-umjetničke utjecaje, navest ću Butlerčinu definiciju roda:

„Rod ne bi trebalo tumačiti kao stabilan identitet ili mjesto djelovanja iz kojeg slijede različiti činovi; umjesto toga, rod je identitet koji se suptilno stvara u vremenu, koji se unosi u vanjski prostor kroz *stilizirano ponavljanje činova*. Učinak roda proizvodi se stilizacijom tijela i zato se mora razumjeti kao svjetovni način na koji tjelesne geste, pokreti i različiti stilovi tvore iluziju stalno rodnoga jastva. Ta formulacija premješta koncepciju roda od temelja supstancijalnog modela identiteta do onog koji zahtijeva koncepciju roda kao konstituirane *društvene temporalnosti*.“ (Butler, 2000: 141).

Iz navedenog citata može se zaključiti kako Butler iz fenomenološke teorije preuzima sljedeće – proizvodnju roda kroz ponovljene činove odnosno kroz „jezik, geste i ostale

¹ Kao kuriozitet ženskih studija može se navesti fanzin [Judy!](#) objavljen 1992. godine.

moduse simboličkog društvenog znaka“(Butler, 1999: 147) i tezu o tijelu kao o utjelovljenom konstruktu društveno-povijesnih silnica (*ibid*). Ono čime autorica nadopunjuje navedene mislioce fenomenologije – E. Husserla, M. Merleau-Pontyja i G. Herberta Meada – je javnost izvedbe koja implicira njezinu političku dimenziju(*ibid*: 150). Rod se tako formira na razmeđu osobnog i kolektivnog, u mreži žive povijesne djelatnosti. S obzirom na to, za Butler se nužnost političke djelatnosti uspostavlja ne naspram rodne binarnosti, nego naspram mnogih i raznolikih rodničkih „činova“/iskustava (*ibid*: 149). Primjerice, jedan takav radikalni rodni čin (ili skupina činova) bio bi transvestizam kao sjecište različitog spola, roda i rodne izvedbe. Specifikum i, treba dodati, politički doprinos takve pojave je užitek koji ona odašilje a kojim se razotkriva artifičijalnost ranije navedene trijade (Butler, 2000: 138).

U ritualnosti izvedbe nalazi se čvorište diskursa izvedbenih studija i diskursa rodne teorije. Ako prvi podrazumijeva izvjesni scenarij i izvjesnu kolektivnu izvedbu prema nalogu tog scenarija, drugi podrazumijeva rodni scenarij i kolektivnu izvedbu roda prema društvenim nalogu (Butler, 1999: 151). Upravo ta dva elementa (scenarij i izvedba) – koja imaju funkciju (re)produkcije značenja – ostvaruju prizvuk ritualnog. Nadalje, u kontekstu rituala, netom spomenuti „nalozi“ mogu se označiti kao mehanizmi prešutnog zakona koji implicira supstancijalnost odnosno binarnost roda. Iz toga valja iščitati paralelizam kazališne i društvene stvarnosti. Razlika pak između dvoga otkriva se u stupnju artifičijalnosti – budući da stvarnost ne podliježe derealizaciji čina kao kazalište, odklon od zakona izaziva zazor i društvenu sankciju (*ibid*: 151). Moguće je, dakle, reći kako izvedba roda ujedno potvrđuje i poništava ritualnost – s jedne strane ona je ponovljeni čin određenog značenja, a s druge strane izmještena iz konteksta izvedbe u kontekst društvene stvarnosti.

Austinova teorija performativnosti, uz Goffmanov novum „rodne izvedbe“, vjerojatno je najeksplicitnije uključena u rodnu teoriju. Prema distinkciji „konstativa“ i „performativa“ iz knjige *Kako djelovati riječima* (2014.), prvi „ne mogu spadati ni u jednu dosad prepoznatu kategoriju osim tvrdnje, a nisu besmislice“, a drugi „baš ništa ne opisuju, ni o čemu ne izvještavaju i ništa ne konstatiraju, nisu istiniti ili neistiniti, te izricanje rečenice jest obavljanje neke radnje ili je dijelom obavljanje neke radnje, što se, opet, ne bi uobičajeno opisalo kao ili kao „samo“ kazivanje nečeg“ (Austin, 2014: 3). Ostavljajući po strani implikacije dviju navedenih kategorija, treba podcrtati kriterij „istinitosti“ koji performativ, za razliku od konstativa, zaobilazi – „Uzimam [I do] (tj. ovu ženu za svoju zakonitu suprugu)“(*ibid*: 4). Budući da ova rečenica opimjeruje uspjeh čina, može se reći kako je kriterij performativa uspjeh/posrećenost, a ne istinitost. Nadalje, Austin čitavo jezično

polje prepoznaje kao potencijalno izvedbeno, pa konstativ imenuje tek osobitim slučajem performativa (*ibid*: 44)². Iz navedenog dâ se zaključiti o dvoznačnosti performativa – on se ostvaruje pomoću jezika, ali zalazi onkraj jezične domene. S obzirom na to, novina rodne teorije je što pojam performativa širi izvan jezika na polisemičko područje tijela. Štoviše, on na tjelesno-jezičnoj razini izražava puno više nego što smo svjesni dok govorimo (Butler, 2005: 176). Definirajući rod, kao što je navedeno u prvom citatu, „identitetom koji se stvara u vremenu“, Butler prokazuje upravo njegovu izvedbenu, nestabilnu narav. Shodno tome, svaki rodni performativ je jednakovrijedan jer iza njega ne stoji neka supstancija koja se „izražava“³ – to ujedno treba gledati kao argument protiv tradicionalne rodne binarnosti i kao osnovu političke aktivnosti.

Posljednji od utjecaja na Butleričinu studiju je teza izložena u Goffmanovoj knjizi *Rodne reklame* (1979.). Kao i diskurs izvedbenih studija, ona rodu pripisuje ritualnu narav, ali, za razliku od drugih izvedbi, i vrlo čestu opcionalnost (Goffman, 1979: 3). Dva glavna argumenta u kojima se preklapaju teorije Goffmana i Butler svakako su izvedba rodnog identiteta i društvena kulisa koja tu izvedbu odr(a)žava. Također, analizirajući reklame koje prikazuju rodnu asimetriju, Goffman ukazuje na ono što će Butler kritizirati kao „čvrstu kategoriju žene“ – fizičku, obiteljsku, financijsku i simboličku podređenost muškarcu⁴. U tom smislu, nježnost ženskih ruku i dodirivanje vlastitog tijela prikazani na fotografiji mogu se smatrati pokazateljima „esencijalno“ ženskog ili, u ničeanско-butlerovskoj vizuri, „metafizike supstancije“ (Butler, 2000: 34). Napokon, i Goffman i Butler pretpostavljaju nekonvencionalne izvedbe roda – autor ih u tom slučaju naziva „simptomima, a ne portretima“ (Goffman: 1979: 8), što se može razumjeti na dva načina. Prvi bi ukazivao na „pukotine“ u „ispravnoj“ rodnoj izvedbi (prema Butleričinoj teoriji „neispravna“ bi bila izvedba transvestita), a drugi na „pukotine“ u društvenom modelu rodne binarnosti.

Ponuđenim teorijskim postavkama treba pridružiti i kritiku „metafizike supstancije“. Provenijencije u *Genealogiji morala* Friedricha Nietzschea (1887.), ona pretpostavlja jezičnu uvjetovanost pojma supstancije odnosno (rodnog) identiteta. U tom smislu, jezik ili „gramatička formulacija subjekta i predikata“ (Butler, 2000: 34) djeluju kao korektiv

² Austin jezik prepoznaje imanentno izvedbenim, jedino u slučajevima „kazališne izvedbe, poezije i solilokvija“ govori o njegovoj „etiologiji“ (*ibid*: 15) odnosno ispiranju njegove autentičnosti.

³ Butler upućuje na razliku izvedbe i izražaja (Butler, 1999: 152) odnosno performativa i ekspresije (Butler, 2000: 31).

⁴ Goffman analizira rodnu nejednakost putem kriterija visine muškarca, vizualnog prikaza ženskih ruku, ženskog dodirivanja vlastitog tijela, prikaza hijerarhijskih odnosa, pozicije žena i muškaraca na obiteljskim fotografijama, privrženosti žena kćerima i muškaraca sinovima, učestalosti ženskog osmijeha na fotografijama, itd.

neuređenog ontološkog statusa zbilje. Štoviše, slijedeći argumentaciju Michaela Haara, Butler supstanciju priznaje jedino u okviru jezične zbiljnosti – koja pak datira od prosvjetiteljske zablude, Descartesovog *cogita* (*ibid*: 34). U istom svjetlu moguće je promatrati Foucaultovodnos moći i diskursa/znanja⁵ u kojem moć proizvodi diskurs/znanje, a diskurs/znanjepovratno legitimira i osnažuje moć:

„Moć je onaj zbiljski sklop (dispozitiv) koji proizvodi subjektivnost po svojoj sili i prilici. Moć je dakle tvorbeni, a ne pasivna snaga. Uz pomoć znanja ona prodire u najtanjanije strukture društva, zaposjeda sve njegove razine“ (Foucault, 1994: 179).

Moć, koja se „kapilarno“ kreće svim segmentima društva, omogućuje usvajanje i stabilizaciju diskursa koji Butler označava kao heteronormativan. S druge strane, vladajući diskurs svojim karakterom zabrane i sankcije omogućuje trajno djelovanje moći. Ta recipročna djelatnost može se predočiti i kao svojevrsni „zakon iz sjene“ koji, prema Foucaultovom tumačenju, pretpostavkom spola prikriva konačnu svrhu rodne „proizvodnje“ (Butler, 2000: 36).

Konačno, tumačimo li rodnu binarnost odnosno heteronormativnost psihoanalitičkim aparatom, treba spomenuti Lacanov pojam Simboličkog i opreku „bivanja“ Falusom i „imanja“ Falusa. Kao dio trijade imaginarno-realno-simboličko, pojam Simboličkog označava „kodicirani i ozakonjeni lanac označavanja koji prethodi konstituciji subjekta“ (Biti, 2000: 501) što, u smislu spolnosti, pretpostavlja potiskivanje s obje strane. S muške strane, riječ je o potiskivanju želje prema majčinom tijelu koje povratno konstituira muški subjekt, a sa ženske, o potiskivanju ženskosti kako bi se postalo objekt/Drugo od muškarca (Butler, 2000: 55 i 56). Iako ću, zbog potreba rada psihoanalitičku prizmu staviti u zagrade, žensko potiskivanje odnosno „maskiranje“, bit će važno iz dvaju razloga. Prvo, ono je, s obzirom na metafiziku supstancije, upitne naravi – može se tumačiti kao prvotna proizvodnja „rodne ontologije“ (*ibid*: 58) ili kao maskiranje već postojeće ontologije. Drugo (što proizlazi iz prvog), ono je važno zbog zakona rodne binarnosti koji uspostavlja ili potvrđuje. U oba slučaja, dakle, rezultat je opreka „imanja“ i „bivanja“ Falusa zbog koje se opreke potonje, žensko stanje, pokazuje kao ne samo preduvjet, nego i jamstvo održanja muškog roda (*ibid*: 56). Kada je riječ o maskiranju, važno je spomenuti još jednu tezu, ponajviše zbog figure političkog subjekta koja će se pojavljivati u argumentaciji Butler, Wittig i Irigaray. Joan Riviere u tekstu „Ženstvenost kao maskiranje“ (1929.) upućuje kako je spomenuto stanje

⁵ Butler se često koristi Foucaultovim argumentom kako bi uspostavila tezu heteronormativnosti.

„bivanja“ Falusom mogući rezultat ženske želje za pozicijom muškog subjekta koja je međutim zaniijekana. Ako se uzme u obzir da je, prema Rivière, muški subjekt otac, i da je ženska želja usmjerena prema njegovoj djelatnosti javnog govora, lako je povući paralelu između te i težnje koje će svojim specifičnim figurama, poput Wittigine lezbijke-aktivistice, ponuditi ranije spomenute autorice.

Iz svega navedenog može se zaključiti kako mehanizam performativnosti, „ozakonjen“ postojećim društvenim diskursom, okoštava konstrukt roda, ali i omogućava da se on pomnije opservira i inovira. U slučaju prvog, Butler predlaže „koalicijsku politiku“ koja bi na podlozi otvorenog dijaloga osigurala rodnu kontingentnost (Butler, 2000: 29); u slučaju drugog govori o subverzivnom modelu transvestita koji činom „dvostruke inverzije“ (*ibid*: 137) oprimjeruje parodiju rodne posture. Prema autoričinom sudu, upravo parodija može poslužiti kao rodno „klizište“, pokazatelj artifičnosti svoje prirode i prirode „normalnih“ rodova. Posljedično, postojeći heteronormativni poredak dokinuo bi se iznutra te bi se, mehanizmima postojećih rodova, uspostavili novi i nepredvidivi rodni oblici.

2.2. Teorijski doprinos Simone de Beauvoir

Gotovo refrenski prisutna u studiji *Nevolje s rodom*, rečenica Simone de Beauvoir „Ženom se ne rađa, nego postaje“ (*ibid*: 17) ispostavlja se kao feminističko nasljeđe koje Butler preispituje i prevrednuje u kontekstu rodne teorije. U članku „Izvedbeni činovi i tvorba roda“ Butler ustvrđuje kako je temeljna razlika između bivanja i postajanja ženom razlika između biologije i sociologije; „biti ženom“ znači biti spolno određen dok „postati ženom“ znači prilagoditi tijelo društvenoj semantici, umetnuti ga u dâni društveno-rodni kontekst (Butler, 1999:148 i 149). *Nevolje s rodom* pak, prema vizuri de Beauvoir, žensko tijelo postavljaju u „ograde“ muškog diskursa ali i upućuju na tijelo kao buduće „mjesto slobode“ (Butler, 2000: 26). Upozoravajući na neke opasnosti argumentacije de Beauvoir⁶, Butler će je iskoristiti za vlastite teorijske nakane – proces postanka (ženom, rodom) autorica će postaviti kao djelatnost preispisivanja rodni konvencija (Fallaise, 1998: 29). Sve ovo pronaći će odjeka u teorijama Wittig i Irigaray na što prilično ekstenzivno upućuje netom spomenuta

⁶ Butler kritizira distinkciju tijela i duha koju de Beauvoir uspostavlja jer ona podržava patrijarhalnu tradiciju prema kojoj se muškarac poistovjećuje s duhom/duhovnošću, a žena s tijelom/tjelesnošću (*ibid*: 27).

Butleričina studija. Stoga se može reći kako rečenica de Beauvoir otvara različite teorijske rukavce, ali i polemičke odnose unutar svjetske feminističke misli dvadesetog stoljeća.

3. Francuski feminizam drugog vala – dvije teorije

Monique Wittig (1935-2003), uz Luce Irigaray i Hélène Cixous, vjerojatno je najpoznatija predstavница francuskog feminizma drugog vala, formiranog u jeku studentskih nemira 1968. godine i obilježenog osnivanjem neovisnog feminističkog pokreta *Mouvement de la libération des femmes*. Važan trenutak u povijesti pokreta obilježila je objava Wittigčinog članka „Hetero um“ u časopisu *Questions féministes* 1980. godine – ideja prisilne heteroseksualnosti i lezbijstva kao njegove alternative uzrokovala je raskol u časopisu i polemike u pokretu. Štoviše, Wittigčine ideje, koje su protutežu pronašle u članku Emmanuelle de Lesseps „Heteroseksualnost i feminizam“, prozване su antifeminističkim jer su inzistirale na ideji muške i ženske klase pri čemu je ženska klasa označena kao neosviješteno opstruirana (Cavallaro, 2003: 18 i 19). Zbornik *'Hetero' um i drugi eseji* (2010.) iznosi te i druge teze zaokupljene pitanjima heteroseksualnosti, spola, roda i društvenog ugovora jer su, prema Wittigčinoj artikulaciji, one sastavnice društveno nametnutog „konglomerata 'hetero uma'“ (Wittig, 2010: 24). Navedeni problemi, kojima ću se ozbiljnije pozabaviti u narednom poglavlju, transponirani su i u područje književnosti. Roman *Lezbijsko tijelo*, među ostalima⁷, nudi autoričin zapis ljubavnog odnosa koji nadilazi rodnu binarnost, a koji se, zbog specifičnog stila, jezičnih preinaka i visceralnih opisa, nadaje kao, u najmanju ruku, autentičan i hrabar.

Ako je pojava Monique Wittig bila kontroverzna, teorijsko djelovanje Luce Irigaray bilo je, s obzirom na tadašnju akademsku „modu“, radikalno. Vjerojatno najpoznatija po djelima *Speculum druge žene* (1974.) i *Ovaj spol koji nije jedan* (1977.), francuska autorica artikulirala je teze o falocentričnom društvenom poretку, spolnoj razlici i taktici tekstualne mimeze. U djelu *Ja, ti, mi: za kulturu razlike* (1999.), shodno iznesenim temama, naglasila je potrebu „ženskog identiteta i subjektivnosti“ (Irigaray, 1999: 8) koji se moraju uspostaviti onkraj postojeće jezično-političke klime. Iako su za njezin opus formativni filozofija i psihoanaliza, autorica se, barem prema sudu akademske recepcije, o jedno ime neoprostivo ogriješila – zbog kritike Lacanau spomenutom *Speculumu*, Irigaray je izbačena s odsjeka za psihoanalizu sveučilišta Paris-Vincennes. Iako je čitatelje upozorila da njezinu teoriju

⁷Wittig je prije *Lezbijskog tijela* objavila romane *L'Opoponax* i *Les guérillères* koje Margaret Crosland hvali zbog „pjesničkog stila i snažnog umijeća riječi“ (Wittig, 1975: V).

preuzimaju prema željama i u tragovima (Irigaray, 1999: 8), Irigaray je na aktivističkoj razini uvelike doprinijela francuskoj i talijanskoj feminističkoj struji. Također, kritizirajući zapadnjačku eksploataciju okoliša, dala je obol suvremenom ekološkom pokretu.

4. Butler i druge – Monique Wittig i Luce Irigaray

Ako se netom ispisane teze Wittig odnosno Irigaray mogu promatrati kao hodogram njihovih teorija, sljedeća dva poglavlja ponudit će opširniju analizu onoga što se, s obzirom na argumentacijske pravce Butler i spomenutih dviju autorica, može označiti kao njihova čvorišta ili pak točke razilaženja. U prvom poglavlju bit će riječi o rodnoj binarnosti društva koja s jedne strane ishoduje prešutnu zapovijed heteroseksualnosti, a s druge muški prerogativ riječi i znanja. Unutar tog okvira razmotrit će se nijanse Wittigičine odnosno Irigarayine perspektive, s paralelnim utjecajima Butleričine rodne teorije. Primjerice, zanimljivo će biti nijansirati pojam heteronormativnosti u odnosu na Wittig to jest Butler, kao i istaknuti Irigarayinu i Butleričinu poziciju naspram metafizike supstancije. U drugom poglavlju iscrpno će se razmotriti pitanje jezika koji u ponuđenim teorijama funkcionira na tri razine konotacija – kao instrument rodne podjele, zrcalo rodne nejednakosti i mogući, podosta kreativni, prostor rodne subverzije. Shodno tome, prikazat će se neka konkretna rješenja okoštalog društvenog stanja – Butleričina rodna performativnost, Wittigčin projekt lezbijstva i Irigarayina taktika tekstualne mimeze. Zbog svoje radikalne, ali i ludičke dimenzije, ta se rješenja mogu promatrati i kao pokušaji političkog aktivizma.

4.1. Društvena određenost, spol i rod

Misaono polazište triju autorica je sljedeće - moderno društvo određuju čin rodne prisile, mehanizmi njezine provedbe i posljedica rodne nejednakosti. Iako se u teorijskoj elaboraciji tri navedena elementa mogu jasno razlučiti, zbilju obilježava njihovo neprozirno jedinstvo. Kao što je ranije navedeno, taj odnos dobro predočava fukoovska spirala moći i diskursa/ znanja. Ipak, ono što na razini forme može djelovati monolitno, u svojoj strukturi razotkriva različite argumentacijske planove. Moguće je dakle reći kako sve tri autorice ističu muški prerogativ moći, njegovu povijesnu održivost i muško-žensku asimetriju. Kao posljedica te asimetrije ostvaruje se heteronormativnost – heteroseksualnost koja se javlja u obliku implicitnog društvenog imperativa. Unutar tih teza pak teoretičarke pretpostavljaju

različite uzročno-posljedične odnose, teorijske signale i alternativne društvene ustroje. S obzirom na rečeno, trebalo bi zagledati u nijanse koje uspostavljaju Butleričina, Wittigičina i Irigarayina definicija društva.

Za početak, čini se da Butler i Wittig češće ističu heteronormativnu potku društva, dok Irigaray o njemu uglavnom govori kroz deridijansku prizmu falocentrizma⁸. Upravo zbog toga prvo ću usporediti Butleričinu oznaku „institucije“ i Wittigičinu oznaku „političkog režima“ heteroseksualnosti; Irigarayinu argumentaciju zasad ću ostaviti po strani. Pojam institucije koji Butler koristi pri opisu zanimljiv je s obzirom na definicije koje prema „Hrvatskom jezičnom portalu“ implicira:

1. ustanova, zavod, udruženje, organizacija [državna institucija; zdravstvena institucija; sportska institucija; zabavna institucija]
2. **a.** značajan, temeljan dio života ili propis neke zajednice [institucija braka; institucija slobodnih izbora; institucija privatnosti]; status, uredba, zakon **b.pren.** onaj koji je od velike važnosti, ugleda i utjecaja [Krlježa je bio institucija u hrvatskoj kulturi]
- 3.*pren.* dugotrajno ustaljeni običaj [institucija obiteljske večere; institucija proslave mature]
4. čin imenovanja, postavljanja [institucija prijestolonasljednika]

Što se tiče „režima“, izdvojit ću dvije definicije koje mi se čine važne:

1. pol. **a.** način, stil vladanja, upravljanja državom u okviru nekog političkog poretka, vlast [diktatorski režim; demokratskih režim] pejor. loša ili gruba vlast
2. **a.** red, način života (rada, odmora, prehrane u bolnicama, oporavilištima, itd.) **b.** (+ potenc.) sustav pravila, propisa, mjera potrebnih za određeni cilj [režim studija]

Iz niza definicija ovih dvaju pojmova dalo bi se zaključiti sljedeće – heteroseksualnost je, iako uspostavljena, toliko trajna i čvrsta da je već poprimila izgled prirode, „naturalizirana“ je; također, ona je u najmanju ruku strog, isključiv društveni stil. Iako se obje autorice prema njoj negativno određuju, Butler, a to se ogleda u pojmu institucije, drži da normativnost koju heteroseksualnost uključuje nije jednoznačno loša. Ako svojim

⁸ „U predavanju „Značenje falusa“ (1958/1966) Lacan je razdvojio taj simbolički pojam od njegove izravne povezanosti s pojmom penisa, kakvu zatječemo npr. još u djelu Ernesta Jonesa. U L. falus postaje žarištem (umjesto predmetom) žudnje, 'prapotisnutom' označiteljskom baterijom koja ustrojava simbolički poredak. Premda feminističke kritičarke odbacuju L. učenje kao i samo 'falokratično', (Cornell 1991, 1992, 1993, 1998; Butler 1993) ipak je ono svojim prevođenjem pojma u semiotičke termine omogućilo njihovu koncepciju f. kao spolno dominiranog sustava odnosa moći“ (Biti, 2000: 120).

mehanizmima može ostvariti drukčije verzije roda, one koje će provocirati vlastite polaritetne „originale“, normativnost valja gledati kao mogućnost prevrata. Wittig, s druge strane, zahtijeva restrukturaciju postojećeg društvenog uređenja u kojem će se i žene, ne samo muškarci, moći ostvariti kao (govorni) subjekti (Butler, 2000: 118). Budući da se rodna podjela prema autorici uspravlja na teoriji kontraktualizma, ona zapravo zahtijeva novi, rodno neopterećeni društveni ugovor⁹.

Nadalje, na tragu marksističke artikulacije klase, moguće je primijetiti kako Wittigina teza formulira „dominantnu misao“ heteroseksualnosti (Wittig, 2010: 3). Skicirajući implikacije te misli, Wittig navodi sljedeće – apriornost spola u odnosu na rod, supstancijalnost spola i pretpostavljenu muško-žensku „podjelu rada“ (*ibid*: 4). Taj filozofski model, koji je u suzvučju s ranije spomenutim modelom fukoovske spirale, dobro objašnjava heteroseksualnu opresiju. Također, u ovom filozofskom „tonu“ treba spomenuti i kako je ocrtanu zbilju prvi legitimirao upravo filozofski diskurs – Aristotel i Platon uspostavili su kategoričko dvojstvo „Jednog i Mnogih/Drugih“ (*ibid*: 44) koje nijedna sljedeća filozofska doktrina nije ukinula. Uspostavljena na čvrstim temeljima, otad je ženu¹⁰ definirala različitost koja je istovremeno potvrđivala i reproducirala postojeći poredak. Rodna različitost – o kojoj će biti više riječi kasnije – potvrđuje spomenuti mehanizam budući da, na razini posjeda riječi, prividno dijeli nedjeljivi Bitak. Zbog tog raskola muškarci se ispostavljaju kao „univerzalni“, a žene kao „relativni“ subjekti isključeni iz svih društveno konstitutivnih diskursa (*ibid*: 70).

S obzirom na izvedenu argumentaciju, trebalo bi još razmotriti pitanje norme¹¹. Iako obje autorice upućuju na nasilnost heteroseksualnih normi – Wittig na temelju toga formulira maksimu „bit-ćeš-hetero-ili-te-neće-bit“, a Butler govori o riziku nasilja zbog ostvarenja rodniha „fantazija“ – može se reći da je kod druge analitičarski zamah nešto širi (Karhu, 2017: 33). Dok je za Wittig norma oznaka mehanizma koji perpetuira heteroseksualno nasilje, za Butler, uz princip zabrane i sankcije, ona implicira i princip „socijalne promjene“ (*ibid*: 24). Ključna se ovdje čini razlika između normativnosti i normalizacije kojom Butler razdvaja pozitivan proces, na tragu Habermasovog „osnova mogućnosti zajednice“ (Butler, 2005: 194) i negativan, na tragu Foucaultove „ekonomije tijela i užitka“ (Foucault, 1994: 111). U tom

⁹Društveni ugovor označava temelj političke zajednice u kojoj pojedinac svoja „prirodna prava“ ustupa zajednici radi ostvarenja „pozitivnog zakona“; na taj način, osigurani su mir u zajednici s jedne, i život i imovina pojedinca s druge strane (Božičević, 1996: 23 i 24).

¹⁰ Zbog značenjske određenosti nasuprot muškarcu, vjerojatno bi trebalo pisati „Ženu“.

¹¹ J. Butler norme definira kao mehanizama pomoću kojih „regulacije operiraju“ (Butler, 2005: 50).

smislu, norme, koje inače služe funkciji normalizacije, unutar Butleričine prakse performativnosti mogu se „deteritorijalizirati kroz citat, ali i predstaviti kao neprirodne i nenužne“ (Butler, 2005: 193). Jednostavnije rečeno, norme koje po svojoj prirodi perpetuiraju rodno nasilje mogu se radikalizirati i, u toj iščašenoj izvedbi, omogućiti heterogenost rodova. Mogućnost da se na ovaj način prkosi normalizaciji treba poistovjetiti s provokacijom definicije tijela, „hodom po rubu“ tjelesne određenosti koje Butler artikulira u *Nevoljama s rodnom* (Butler, 2000: 133). Posljedično i u doglednom vremenskom roku, za očekivati je da se ti rubovi prošire odnosno da tijelo unutar postojećeg kulturnog horizonta poprimi još neka značenja.

Na tragu Wittig i Butler, Irigaray kao osnovu falocentričnog društva vidi „religijske i građanske norme koje osakaćuju i mijenjaju stvarnost“ (Irigaray, 1999: 22). U knjizi *Ja, ti, mi: za kulturu razlike*, autorica tu tezu razvija uz pomoć mitoloških, filozofskih i znanstvenih argumenata. Primjerice, linija ženskih boginja, počevši s Hestijom, pod Platonovom egidom podređena je liniji muških bogova; slično tome, žene su kroz povijest diljem svijeta prerogativ kraljevske vlasti prepustile muškarcima. Napokon, dva modela iz evolucijske biologije odnosno psihologije – Darwinov i Pavlovljev – zadržala su ženu u povijesno podčinjenom položaju naspram muškarca. Iako iz nešto drukčije perspektive, Irigarayin izvod pretpostavlja istu društvenu logiku kao i izvodi Wittig i Butler – suradnju društvenih zakona i akumuliranog društvenog znanja koji muškarcu dodjeljuju položaj Apsoluta/subjekta/govornika. Preuzeta Lacanova metafora zrcala ili izvorna Irigarayina metafora „praga“ mogu poslužiti kao ilustracija te logike – s obzirom na njih, žena se uvijek odnosi kao odraz, granica inherentno muškog kozmosa (Cavallaro, 2003: 62). Ako se pretpostavi tradicionalna filozofska podjela „Isti-Drugi/a“, drugi dio opreke postoji samo kako bi održavao i osnažio superiornost prvog dijela. Evo kako Jennifer Hansen sažima Irigarayinu elaboraciju:

„Muškarac i žena očito nisu u simetričnom, nego hijerarhijskom odnosu. Muškarac je paradigmatički, metafizički koncept čovjeka, a žena tek inferiorna instanca tog koncepta. Mehanizam binarnih suprotnosti u kulturi djeluje podmuklo kako bismo naučili da je *muškarac* Univerzalan, a *žena* kontingentna, posebna i manjkava“ (*ibid*: 24).

U tu se svrhu Irigaray koristi Lévi-Straussovom teorijom „regulacijske razmjene“ prema kojoj su žene objektivizirane, izbrisanog identiteta uslijed spolno-tržišnih potreba muškaraca. Potiskujući vlastitu homoseksualnost, muškarci, organizirani u klanove, međusobno razmjenjuju žene/supruge, označujući ih kao proizvod na tržištu. Budući da su

unutar razmjene dvojbenog statusa, uključeno-isključene, žene se opet ispostavljaju kao granične, preduvjet muškog roda i pripadnih mu značenja (Butler, 2000: 50).

Kulturalna podjela muškarac-žena za sve tri autorice uvezana je s pojmom spola odnosno roda. Štoviše, odnos kulture/društva i dviju spomenutih kategorija obilježava uzajamnost. Posredstvom teorijskog nasljeđa Wittig i Irigaray, Butler zaključuje kako kultura/društvo zapravo konstruiraju spol i rod, i obrnuto. Ipak, ovaj pojednostavljeni obrazac ima svoju teorijsku povijest. Tako je Butleričina perspektiva na Wittigčinu definiciju roda tijekom godina podlegla reviziji. Iako u *Nevoljama s rodom*, nijansirajući kategoriju spola u teorijama svojih dviju prethodnica, Butler povezuje Wittig s metafizikom supstancije, u članku „Wittigčin materijalni čin: univerzalizacija stava manjine“ (2007.) autorica povlači raniju primjedbu. Ontološka podjela na preddiskurzivnu i diskurzivnu zbilju (Butler, 2000: 118) koju Butler isprva vidi kao Wittigčin zagovor metafizike supstancije, kasnije se ispostavlja kao tekstualna taktika kojom se spomenuta metafizika a i cjelokupni heteronormativni ustroj nastoji poništiti. Dakle, identitet ženskosti i prirode razlaže se, u teorijama obiju autorica, na uhodane diskurzivne postupke:

„Kategorija spola kategorija je koja uspostavlja ropstvo nad ženama, a djeluje isključivo, kao i u slučaju crnih robova, kroz postupak redukcije, uzimajući dio za cjelinu, dio (boja, spol) kroz koji cijela ljudska struktura mora proći kao kroz skener“ (Wittig, 2010: 7).

Pritom se isto može reći o kategoriji roda – upošljavajući „objektivizaciju i eksploataciju fizičkih i intelektualnih resursa potlačenih skupina“ (Cavallaro, 2003: 135), društvo, iz perspektive Butler i Wittig, djeluje kao prostor konstrukcije odnosno (ne)propusnosti spola i roda. Drugim riječima, ono što se na prvi pogled čini kao uvjet identiteta, naposljetku se razotkriva kao krinka društvenih zakona.

U skladu s ranije iznesenim opaskama o lateralnosti žena, Irigaray drži da društvo uspostavlja ženska „spolna razlika“. Nešto detaljnije, Butler ustvrđuje kako ta razlika nije plod binarnosti, nego veze između društvenog poretka i onoga što isključuje kako bi se održao (Grosz, Cheah, 1998: 27). Štoviše, već u *Nevoljama s rodom* Butler potvrđuje Irigarayinu kritiku navodeći kako su žene u falocentrizmu „odnos razlike, ono isključeno“ (Butler, 2000: 32). U povijesnom postavu žene se, dakle, ne ponašaju čak niti kao podređeni akter, nego kao drugo/a konstituirano/a zbog potreba muškaraca. Preuzevši Freudovu teoriju u knjizi *Taj spol koji nije jedan*, Irigaray ovako opimjeruje „spolnu razliku“ – ženski spolni organ u odnosu na muški ispostavlja se kao „praznina-omotnica“ (Irigaray, 1985: 23) a ženski klitoris ima jedino

konotaciju zakržljala falusa (*ibid*). Nasuprot tome, autorica u zbirci *Ja, ti, mi: za kulturu razlike*, kako bi ponovno legitimirala ženskost, piše u posve drukčijem tonalitету – ženski spol, s obzirom na osjetljivost ženskog tijela i kompleksnost ženskog užitka, pokazuje se kao mnoštven, dok su ženska „mjesečna pranja“ povezana s kozmičkim ciklusima (Irigaray, 1999: 84). Napokon, za majčinstvo Irigaray priželjkuje imanentnu mu „duhovnu dimenziju“ (*ibid*: 85) izgublenu u muškoj kulturi zabrane. Između dviju izloženih linija argumentacije uspostavlja se Irigarayina interpretacija „spolne razlike“ kao samorazumljivog iako problematičnog temelja modernog društva. Problem pritom nastaje iz preobrazbe tanahnog diskurzivnog argumenta u konkretnu društvenu činjenicu supstancije/identiteta. U tom kontekstu, Irigaray se, kao i Butler, profilira u kritičarku metafizike supstancije, a rješenje društvenog ustroja traži u dokidanju metafizike, samim time i dokidanju postojećeg jezičnog sustava.

Ovaj teorijski izvod raskrinkava i pojam roda. Dok sve tri autorice rodu pripisuju „instrumentalnu“ ulogu (Wittig, 2010: 68), Wittig i Irigaray smještaju ga u domenu jezika, a Butler u domenu tjelesno-jezičnog performativa. „Instrumentalnost“, dakako, podrazumijeva kategoriju roda u funkciji muškog subjektiviteta. Primjerice, Wittig primjećuje kako žene u razgovoru otkrivaju svoj spol, dok muškarci nastupaju isključivo u prvom licu jednine (*ibid*: 70); s druge strane, Irigarayjezični sustav kritizira budući da je on aficiran „supstancijom“ roda (Butler, 2000: 39). U prvom slučaju, rodno neutralna budućnost želi se ishoditi promjenom postojećeg jezika; u drugome ona se potražuje onkraj domene jezika. Unutar kritike metafizike supstancije i prijedloga o performativnosti Butler pak predlaže igru postojećim diskurzivnim, tjelesno-jezičnim obrascima. Natuknuta rješenja otvaraju dva velika problemska područja izloženih teorija – jezik koji se u okviru postavljenih teza može označiti kao problemsko „klizište“ i izvjesne taktike/ figure kojima se traži izlaz iz tog skliskog terena.

4.2. Problem jezika i „političke“ taktike

Ako se ranije ustvrdilo da je heteroseksualnost društveno propisana i regulativna te da postoje neki „sustavi moći“ koji paralelno s njom/na nju djeluju, postavlja se pitanje na što se točno ti sustavi odnose. Iz Foucaultove značajke „kapilarnosti“ moći jasno je da ona ne dolazi iz jednog privilegiranog područja, od jedne više instance, iako mnogim takvim područjima i

instancama služi. Štoviše, može se reći kako moć prenosi njihove naredbe društvenim slojevima a heteroseksualnost pritom figurira ujedno kao izvorni zakon i cilj. Iako sve tri autorice pretpostavljaju istu, podosta perfidnu društvenu logiku, možda je najpreciznija Wittigova formulacija 'hetero uma':

„Sa svojom neizbježnošću kao gotovom činjenicom, kao očitim principom, kao zadanom bazom za svaku znanost, „hetero“ um razvija totalizirajuće tumačenje povijesti, društvene stvarnosti, kulture, jezika, te istovremeno svih drugih subjektivnih fenomena. Mogu samo pokušati opresivni karakter kojim se „hetero“ um zaodijeva u svom nastojanju da univerzalizira vlastitu proizvodnju ideja u opće zakone koji tvrde da su istiniti za sva društva, sve epohe, sve pojedince“ (Wittig, 2010 : 24).

Kao što slijedi iz citata, djelatnost 'hetero uma' je uvelike djelatnost jezika, njegovih diskurzivnih tvorevina kroz povijest. Uz marksizam, koji Wittig kritizira zbog nebrige za jezično ozbiljenje čovjeka, kao problematične vidi i diskurse koji svojim inicijativama uključuju rodna prava (*ibid*: 12-17). Primjerice, autorica dezavuirala koncept pretposvjesnog matrijarhata jer, inzistirajući na činu reprodukcije, postvaruje binarne rodne odnose; feminizmu pak prigovara argument evolucijske različitosti koji negira političnost ženskog roda (*ibid*: 13). Zbog manjka kritičke svijesti, navedeni diskursi su, jednako kao i otvoreno opresivni diskursi, u funkciji 'hetero uma'. Osim s Foucaultovim „sustavima moći“, taj heteronormativni splet može se povezati s Lacanovim Simboličkim, zakonom koji oprekom „imanja“ i „bivanja“ falusa uspostavlja asimetriju subjektivnosti i znanja. Napokon, 'hetero um' svoju učinkovitost duguje upravo suptilnoj djelatnosti, nevidljivosti ostvarenoj „prirodnošću“¹² (Cavallaro, 2003: 75). Na podlozi ovih i ranije iznesenih Wittigovih teza, jezik se, slikovito rečeno, nadaje kao filter imperativa u tvrdnju, artificijelnog u prirodu i spola u rod.

No, može li on, unutar postojećih društvenih odnosa, funkcionirati kao „dvosjekli mač“?

Čini se kako razmatrane teorije potvrđuju tu mogućnost. Iako različite u metodama i dosezima, Butler, Wittig i Irigaray, unutar svojih artikulacija, uvelike upošljavaju jezik. Također, kao što je i ranije naznačeno, zbog podrivačkih namjera prema društvu unutar svojih tekstova, sve tri autorice nude i svojevrzne političke taktike.

¹² U istom tonu, Carolyn Guertin Wittigovu koncepciju jezika definira kao „registar“ različitih diskursa u kojem ljudi služe kao „sredstva komunikacije“ odnosno u kojem propuštaju uočiti artificijelnost naravi stvari i „opresije“ (prema Cavallaro, 2003: 75).

Za početak, u tom svjetlu razmotrit ću Wittigčinu figuru lezbijke. Suprotno uglavljenom značenju, „lezbijka“ ovdje ne nosi ni seksualne ni rodne već političke konotacije. U članku „Wittigčin materijalni čin: univerzalizacija stava manjine“, Butler piše kako kategorija lezbijke ne pretpostavlja „seksualni život“ s drugim ženama nego „negaciju kategorije roda“, i to „univerzalizacijom svoje manjinske perspektive“ (Butler, 2007: 523). Pritom univerzalizacija, koju u teorijskom kontekstu valja gledati kao situaciju prevrata, označava tekstualni napad na društvene norme, lezbijsko utjelovljenje nove paradigme. Postati lezbijka, suprotno kritici koje je Butler iznijela u *Nevoljama s rodom*¹³, ne znači preuzeti „prisilnost“ (Butler, 2000: 129) muške instance, nego podrivati poredak koji tu prisilnost omogućuje. Čin čitanja teksta, jezična restrukturacija i reakcija šoka koju pismo ishoduje u čitatelja, konstituiraju političku dimenziju lezbijske figure (Butler, 2007: 522). Shodno tome, može se zaključiti kako je politička aktivnost tekstualna te da ona, unutar individualnog proizvodno-recepcijskog kanala, ostvaruje svoj cilj, prevrednuje postojeće rodne odnose. Na istoj liniji koncept lezbijstva ispostavlja se kao teorijska osnovica, a ne konkretno političko ozbiljenje. „Naboj“ Wittigčine teorije proizlazi iz jezika, ali jezik djeluje na živo tijelo i svijest čitatelja, što dobro oprimjeruju njezini romani:

„Tjelesni pokreti lika preneseni su na čitateljakoji sada govori iz različitog 'ja' i čija je zamjenička pozicija promijenjena samim tekstem. Tijekom čitanja, lik je univerzaliziran, poopćen, učinjen prijenosnim i promjenjivim, a tijelo čitatelja, kad je apsorbiralo lik, svijet gleda drukčijim osjetilima (...) Tvrdnja 'Osjećam kroz tvoje oči' pretpostavlja, ne da bi te oči mogle biti moje, nego da one jesu moje, kao i njezine ruke i koža“ (*ibid*: 524).

Specifičnost Wittigčinog proznog pisma proizlazi iz njegove visoke stiliziranosti, jezične igre tijelom i tjelesnim. Pritom je, kao što naglašava Butler, tjelesni aspekt važan jer oživotvoruje teoriju/pismo, smješta je u dinamiku konkretnih odnosa (*ibid*). Roman *Lezbijsko tijelo*, zanimljiv već na razini forme – tekstova pisanih u obliku invokacije, sintakse, na mjestima „izlomljene“ interpunkcijskim znakovima, na mjestima interpunkcijski neopterećene i formirane u minijature „struje svijesti“ – na sadržajnoj razini poigrava se odnosom tijela i teksta. Upošljavajući anatomske rječnik i naturalistički stil (opisuje se, među ostalim, čin deranja kože, jedenja, krvarenja, kidanja organa), Wittig predočava ukinuće i ponovni nastanak tijela u lezbijskom ljubavnom odnosu:

¹³ Butler u tom svom prethodnom osvrtu na Wittig daje opsežnu kritiku lezbijskog subjekta – prigovara mu reprodukciju heteronormativnog poretka zauzimanjem muške govorne pozicije, „pročišćavanje“ homoseksualnosti naspram heteroseksualnosti u jeziku, nedostatak sluha za heteroseksualnu zajednicu te za veliku većinu žena koje ne uliježu u novi rodni „model“. Na razini teorije, Butler spočitava nedovoljnu elaboriranost pojma (Butler, 2000: 122-129).

„Iskrvarila si. Sva tvoja krv silovito isprskana iz tvojih udova tkiva nasilno iz tvojih prepona karotide ruku sljepoočnica nogu zglobova, arterije su grubo oštećene (...) Spotičem se o tebe, ne mogu te gledati, tvoja krv me opčinjava, tvoje bljedilo me gura u zbunjenost rastresenost ekstazu. Tako izložena tvoje usne ogoljene tvoji zubi tvoje oči koje se teško otvaraju i zatvaraju, tvoje blještavilo zaklanja sunce. (...) Vidim crnu kv kako istječe iz tvojih plavih vena, na mjestima je smrznuto ljubičasta, prosvijetljena sam zlatnim i crnim tvojih očiju, ne tražim svoj život od tebe, slijepo te pratim, slušam krv kako te napušta, stvara prodornu bajkovitu glazbu moja obožavana kojoj tvoj i moj glas ne doprinose“ (Wittig, 1976: 19).

Iz navedenog citata razvidan je autoričin jezični eksperiment ostvaren preciznom motivikom, okrutnim slikama tjelesnog raspada i „podjelom“ zamjenice *je* u *j/e*. Štoviše, suprisutnost navedenih sadržajnih i jezičnih postupaka svjedoči o paralelizmu tijela i teksta – tekst, kao i tijelo, šokira svojom pojavnošću, neuglađenošću forme. Upravo zbog eksperimentalne prirode koja širi postavljene granice, tijelo i tekst su politički obojeni, „uvreda“ upućena heteronormativnosti (Butler, 2007: 521). U tom smislu, zaziv preddiskurzivne zbilje koji Butler pripisuje Wittig (Butler, 2000: 118) ne podrazumijeva povratak predjezičnom i politički neutralnom kronotopu. Upravo suprotno, on, uz uvjet da prihvatimo Butleričinu kritičku opasku, podrazumijeva jezično neograničeno i politički obilježeno, ali ravnopravno društvo. Ako su, dakle, muškarac i žena tradicionalni primjer jezično-političke asimetrije, lezbijka implicira ukinuće tradicije i uspostavu brojnih jezičnih i političkih subjekata.

Teorija peformativnosti, koju sam ukratko obrazložila u prvom poglavlju, dijeli neke sličnosti s Wittigčinim konceptom lezbijstva. Štoviše, u doktorskom radu *Od nasilja do otpora – kritika normi Judith Butler*, Sanna Karhu drži da je Wittigčina teorija usmjerila Butler, i to u smislu „prevrednovanja izvorno opresivnih termina“ u svojoj književnosti (Karhu, 2017: 30). Imajući na umu ranije navedena poetička obilježja Wittigčine proze – eksperimentalnost, subverziju i „igru“ tijelom – moguće je u njoj prepoznati temelje Butleričine teorije performativnosti. Na jezičnoj razini zamjeničke preinake mogu se označiti kao nagovještaj Butleričinih parodijskih performativa. U istom tonu, svojevrsni idealtip rodne teorije – *drag queen* – nosi političke konotacije, kao i figura lezbijke. Navodeći posjet jednom *drag* baru kao inspirativan za rodnu teoriju, Butler ustvrđuje da nas *drag* izvedbe „nagone da propitujemo što je realno i ono što mora biti realno (...) i pokazuju kako savremena poimanja realnosti mogu biti propitana, a novi modusi realnosti uspostavljeni“ (Butler, 2005: 192). Nalik Wittig, za Butler su radikalni rodni identiteti procijep koji bi omogućio cjelovitu

promjenu društva. U kontekstu „instrumenta“ koji upisuje uvriježena kulturna značenja u tijelo (Butler, 2000: 146), parodijske izvedbe pokazuju se kao planska ali osjetna promjena mehanike. Unutar njezinih „pomaka“ postojeći rodni obrasci istovremeno tvore živu riznicu i arhiv značenja. Ipak, s obzirom na spomenutu političnost, postavlja se pitanje mogu li performativi ostvariti konkretnu društvenu promjenu ili samo figuriraju kao politički činovi. Na tom tragu, u intervjuu „Budućnost spolne razlike“ Butler komentira kako performativnost ne možemo označiti kao „strategiju“ što implicira i njezinu manjkavost u političkom pogledu (Cheah, Grosz, 1998: 39).

Na temelju spomenutog intervjua, isto se može zaključiti o Irigarayinoj metodi mimeze¹⁴, iako prethodno treba ponuditi argumente za takav zaključak.

Zbog provenijencije u teorijama maskiranja Lacana i Rivierè, mimeza pretpostavlja žensku isključenost iz falocentričnog poretka, ali i priziva njezinu ponovnu uspostavu muškim „tehnika“ i u okviru muškog teksta. Iako prema nekim autorima, čije teze problematizira, zauzima podvojen stav¹⁵, Irigarayin „mimetički“ postupak svodi se na sljedeće – upotrebu izvjesnog filozofskog teksta kao „hipoteksta“, što implicira citatnost i (pre)označivanje teksta kao mjesta isključenja ženskog. Primjerice, pišući o Eshilovoj *Orestiji*, Irigaray zapadnu književnost optužuje za „brutalnu podčinjenost ženskog tijela i „teror nad ženskom tjelesnošću“ (Cavallaro, 2003: 121). Ambivalentnu tekstualnu metodu moguće je, kao što to Butler čini, označiti i kao „kretanje“ između dviju autorskih pozicija, smještenost u tekst za čije čitanje Irigaray nije „autorizirana“ (Butler, 2001: 58; Cheah, Grosz, 1998: 19).

Logiku mimeze dobro sažima sljedeći citat:

„Dakle, igrati se mimeze za ženu znači pokušati promijeniti mjesto svoje podčinjenosti diskursom a da se naprosto ne svede na njega. To znači da se ona ponovno predstavlja – ukoliko je dosad bila na strani promatranog, materije – kao ideja, i to ideja o sebi, elaborirana maskulinom logikom, ali tako da se, efektom razigranog ponavljanja, razotkrije ono što je trebalo ostati skriveno: da se prikrilo moguće djelovanje ženskosti u jeziku“ (Irigaray, 1985: 76).

¹⁴ „Jedan od ključnih starogrčkih estetičkih i poetičkih pojmova, koji je imao golemu ulogu u ustrojavanju zapadnog mišljenja u umjetnosti. Aristotelova kritika Platonove koncepcije priskrbila mu je dvoznačnost koje se nije oslobodio do danas. P. naime gradi svoj pojam m. na tzv. inertnim umjetnostima – slikarstvu i kiparstvu – koje (u njegovo vrijeme) rade sa zbiljskim predlošcima, tako da u prvi plan pojma dospijeva dimenzija *oponašanja* (imitacije, preslikavanja, odslikavanja, odražavanja, modeliranja) (...) Aristotel naprotiv polazi od tzv. progresivnih umjetnosti – pjesništva i glazbe – koje nastaju iz (božanskog) nadahnuća, tako da u prvi plan njegova pojma m. dospijeva dimenzija prikazivanja/predočavanja (tvorenja, stvaranja, proizvodnje, oblikovanja, dočaravanja novog svijeta)“ (Biti, 2000: 317).

¹⁵ Butler primjećuje da Irigaray u *Etici spolne razlike* (1982.) nastupa manje radikalno prema autorima koje čita nego u *Speculumu druge žene* (Butler, 2015: 155).

Navedena skrivenost ženskog koje putem tekstualne igre, ne samo izlazi na vidjelo, nego i postaje uvjet konstituiranja teksta, pokazuje se u poglavljima „Irigaray i Platon“ Butleričine knjige *Tijela koja nešto znače* te „Drugosti tijela u Irigaray i Merleau-Pontyja“ zbirke studija *Osjetila subjekta* iste autorice. Oba teksta obilježava „višeglasje“ budući da Butler, komentirajući Irigarayinu analizu Platona odnosno Merleau-Pontyja, spomenute autore uvodi kao sugovornike. Za potrebe ovog rada važno je naglasiti pojmove „katahreze“ i platonovske *chore*, pri čemu se prvi ispostavlja kao „poraba riječi jednog značenja za označavanje drugoga značenja koje još ne posjeduje vlastitu riječ odn. pojam“¹⁶, a drugi kao stilska figura koja se ne smije pomišljati kao materijalna¹⁷. U okviru razmatranog teksta dva navedena stilema predstavljaju isključenu ženskost, nedostatak koji uvjetuje postanak (teksta, društva). Imenujući, kao što navodi Irigaray, „ono što nema svoj pojam“, Platon ženskost nehوتيčno upisuje u falocentričnu strukturu teksta. Ako se tekst na trenutak ostavi po strani, ispostavlja se kako je spomenuta situacija zapravo situacija društvene stvarnosti – heteronormativnost odnosno falocentrizam potrebuje isključenu ženskost kako bi opstao. U tom smislu, Irigarayin subverzivni manevar treba shvatiti kao teorijski signal, uputu za političku djelatnost. Sličan postupak proveden je u drugom spomenutom poglavlju u kojem autorica fenomenološku stilsku figuru „hijazma“¹⁸ izdvaja kao simbol društvene isključivosti. Točnije, hijazmički model, koji pretpostavlja fenomenološku razmjenu između subjekta, objekta i svijeta, za Irigaray predočava instancu univerzalnog muškog a ona, poznatom logikom, isključuje žensko(st). Identitet sugovornika i objekta govora, predocen ilustracijom ruke koja dodiruje i dodirnite ruke, u autoričinoj vizuri ženskost svodi tek na „perforaciju“ falocentričnog poretka (Butler, 2015: 160 i 153). S obzirom na njezinu „manjkavost“, ženskost odlikuje ne samo politička, nego i etička neostvarenost naspram muškarca (*ibid*: 152). S druge strane, kao i u slučaju katahreze/*chore*, upravo ta pozicija, inherentno ženska „graničnost“ može poslužiti kao lakmus-papir rodne podjele, argument za društveni prevrat.

Ostavljajući po strani daljnje argumentacijske planove koji su za ovaj kontekst manje bitni, navedene stilske figure treba naglasiti kao momente domišljate tekstualne taktike,

¹⁶ Prema Bitiju, 2000: 248.

¹⁷ Prema Kristevi, *chora* je mjesto nesređenih, pozitivno-negativnih poriva koje prethodi jeziku odnosno simboličnom poretku. Povezujući, na platonovskom tragu, *choru* s majčinim tijelom, Kristeva drži da *chora* omogućuje jezik/simbolični poredak, ujedno ostvaruje i rastvara identitet (Moi, 2002: 93-96).

¹⁸ „stilska figura, podvrsta antiteze koja se gradi na suprotstavljanju dvaju izraza koji korespondiraju sadržajno ili sintaktički, a postavljaju se ukriženo, drugi izraz u obrnutome, zrcalnom rasporedu prema prvome, radi isticanja dojma obrnute simetrije“ (*online* enciklopedija Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža); prema Merleau-Pontyju, hijazam pretpostavlja „razmjenu između mene i svijeta, između fenomenalnog tijela i „objektivnog“ tijela, između doživljaja i predmeta doživljaja: što počinje kao stvar završava kao svijest o stvari, što počinje kao stanje svijesti, završava kao stvar“ (Merleau-Ponty, 1968: 215).

političke djelatnosti u tekstu. Shodno tome, iako joj nedostaje strategijske „snage“, mimeza može postati teorijski temelj političkog aktivizma. Pozicionirajući se na tradicionalno muškom prostoru (govorene i pisane) riječi, Irigaray pokazuje kako se riječ može prisvojiti, čak i kad neuvijeno isključuje ženskost iz svijeta. Drugim riječima, kao i Butler i Wittig svojim teorijskim konceptima, Irigaray mimezom na originalan način prokazuje „napukline“ heteronormativnog društva, osuđuje tradiciju rodne nejednakosti i postavlja pitanje „Što dalje?“

5. Zaključak

Rodna teorija jedna je od epohalnih teorija dvadesetog stoljeća. Tezama društvene prisile, rodne nejednakosti i, naročito, rodne performativnosti – uspostavljenim u studiji *Nevolje s rodom: feminizam i subverzija identiteta* – Butler je dala obol suvremenom feminizmu. Istovremeno, autorica je zauzela stav prema teorijama Monique Wittig i Luce Irigaray koji se može pratiti u njezinom kasnijem opusu. Iz tog razloga može se reći kako je studija *Nevolje s rodom* višestruko plodan tekst a utjecaj rodne teorije zasad nesaglediv.

Temelj rodne teorije postavljaju četiri discipline – fenomenologija, izvedbeni studiji, lingvistika i sociologija. Fenomenologija je tako „ponudila“ tezu tjelesnih izvedbenih činova, izvedbeni studiji pojam izvedbene ritualnosti, a lingvistika i sociologija dva najvažnija „elementa“ – performativ i rodnu izvedbu. Najvažniji pojam koji iskrsava iz ponuđenog izvoda svakako je tijelo budući da ono ritualno obnavlja društveni obrazac, učvršćujući identitet/rod i postavljajući primjer za druga i kasnija tijela. Može se dakle reći kako je Butler rodnom teorijom povezala nekoliko znanstvenih aspekata, odredila ih kao radikalnu teorijsku poziciju. Prema postavkama rodne teorije, rod označava društveni konstrukt, niz unaprijed uvježbanih činova koji izvedbom učvršćuju heteronormativni poredak. Na tom tragu rod se ostvaruje unutar fukoovske spirale moći i znanja/diskursa a spiralu održava ponovljenim izvedbama. Ničeanstu perspektivu, prema kojoj rodu ne prethodi neki čvrsti subjekt nego puka vremenska dosljednost u jeziku, Butler obnavlja u obliku kritike „metafizičke supstancije“.

Iako su teorije Butler, Wittig i Irigaray utemeljene na rečenici S. de Beauvoir – „ženom se ne rađa nego postaje“ – postoje razlike između načina na koji je tumači de Beauvoir i način na koji je tumače njezine nasljednice. Dok de Beauvoir pretpostavlja prilagodbu žene heteronormativnom okviru, Butler, Wittig i Irigaray koriste glagol postanka za podriivanje tradicionalnog pojma žene. Drugim riječima, iako sve četiri autorice podrazumijevaju „zakonski“ društveni okvir, Butler, Wittig i Irigaray unutar tog okvira tvrdnju de Beauvoir koriste kao signal za različita teorijsko-politička rješenja.

Uz naznačenu važnost rodne teorije, treba spomenuti specifikume Wittigine i Irigarayine teorije – figuru lezbijke kao političkog subjekta odnosno tekstualnu metodu

mimeze. Iako su kao autorice stasale za vrijeme drugog vala feminizma, Wittig i Irigaray popularizirala je i Butleričina kritika njihovih teza. Shodno tome, iz izloženih argumentacija prve i druge odnosno treće autorice, proizlazi slična kritika društva i teza o artificijelnoj naravi spola i roda. Analizirajući društvo, Butler i Wittig naglašavaju zakon heteroseksualnosti, dok Irigaray, u sličnom tonu, govori o muškom prerogativu riječi, režimu falocentrizma. Kada je riječ o spolu, Irigarayina „spolna razlika“ pretpostavlja povijesnu isključenost ženskosti, uvjet uspostave i održivosti društva.

Koju god pretpostavku dotakli u trima teorijama, otvara se problem jezika. Kao „dvosjekli mač“ rodnih odnosa, jezik je istovremeno mehanizam održivosti i prevrata heteronormativnosti. Ako se uzme u obzir Wittigčina teza o 'hetero umu' kao najvišem zakonu suvremenog društva, spletu diskursa koji proizvodi (rodni) identitet, logično je da su se kroz povijest razvili i neki oprečni diskursi, teorijski oblici otpora 'hetero umu'. Kao primjer takvog otpora nadaju se Butleričina performativnost, Wittigčino lezbijstvo i Irigarayina mimeza. Dok prva dva koncepta, barem u tekstualnom smislu, uvelike upošljavaju tijelo, Irigarayina mimeza ostaje na razini jezične igre, preoznačivanja muških filozofskih tekstova u autentične ženske prostore. U svakom slučaju, iako originalne, a zbog ideje društvene subverzije i politički obojene, tri navedene taktike treba čitati prije kao političku uputu nego konkretni politički čin. Budući da u jeziku djeluju radikalno ali iz njega, barem u smislu političkih strategija, ne izlaze, navedeni koncepti mogli bi poslužiti za ozbiljenje neke dogledne političke budućnosti.

Popis literature

Austin, John Langshaw (2014.) *Kako djelovati riječima*, Zagreb: Disput

Biti, Vladimir (2000.) *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Zagreb: Matica hrvatska

Božičević, Vanda (1996.) *Filozofija britanskog empirizma*, Zagreb: Školska knjiga

Butler, Judith (2011.) *Bodies That Matter*, New York: Routledge

Butler, Judith (1999.) „Izvedbeni činovi i tvorba roda: esej iz fenomenologije i feminističke teorije“, u: *Frakcija, magazin za izvedbene umjetnosti*, Zagreb, Akademija dramskih umjetnosti

Butler, Judith (2000.) *Nevolje s rodom: feminizam i subverzija identiteta*, Zagreb: Ženska infoteka

Butler, Judith (2005.) *Raščinjavanje roda*, Sarajevo: Šahinpašić

Butler, Judith (2015.) *Senses of the Subject*, New York: Fordham University Press

Butler, Judith (2007.) „Wittig's Material Practice: Universalizing a Minority Point of View“, u: *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies*, Vol. 13, Number 4, Durham: Duke University Press, pp. 519-533

Cavallaro, Dani (2003.) *French Feminist Theory*, New York, Continuum

Fallaize, Elizabeth (1998.) *Simone de Beauvoir: A Critical Reader*, New York: Routledge

Foucault, Michel (1994.) *Znanje i moć*, Zagreb: Globus

Goffman, Erving (1979.) *Gender Advertisements*, New York: HARPER TORCHBOOKS

Hrvatski jezični portal, <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>

Irigaray, Luce (1999.) *Ja, ti, mi: za kulturu razlike*, Zagreb: Ženska infoteka

Irigaray, Luce (1985.) *This Sex Which Is Not One*, New York: Cornell University Press

Karhu, Sanna (2017.) *From Violence to Resistance: Judith Butler's Critique of Norms*, Doctoral dissertation, Helsinki: University of Helsinki

Merleau-Ponty, Maurice (1968.) *The visible and the Invisible*, Evanston: Northwestern University Press

Moi, Toril (2002.) *The Kristeva Reader*, New York: Columbia University Press

Online enciklopedija Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža,
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=25481>

Salih, Sara (2002.) *Judith Butler*, London; New York: Routledge

„The Future of Sexual Difference: An Interview with Judith Butler and Drucilla Cornell“ (1998.), Pheng Cheah, Elizabeth Grosz, Judith Butler, Drucilla Cornell, u: *Diacritics*, Vol 28, pp. 19-42

Wittig, Monique (2010.), *'Hetero' um i drugi eseji*, Zagreb: Lezbijska grupa Kontra

Wittig, Monique (1973.) *The Lesbian Body*, New York: AVON BOOKS